

О.А.Удод*

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1957–2007 рр.)

У статті здійснюється аналіз публікацій в «Українському історичному журналі» за період 1957–2007 рр., присвячених проблемам теорії історії (філософії історії) та методології історичних досліджень. Робиться висновок про упослідженість теоретичних проблем історичної науки, їх підпорядкування компартійній пропаганді (до 1990 р.) та чітко окреслену тенденцію до подолання відставання української історіографії в методологічному та власне теоретичному сенсі від світової історичної науки (в 90-х рр. XX ст. та на поч. XXI ст.). Окреслюється коло можливих наукових пошуків у галузі методології та теорії історії і роль історичного часопису в розробці сучасного інструментарію науки.

Теорія історичної науки (при наявності усіх можливих ракурсів і відтінків цього поняття: теорія історії, теорія в історичній науці, теорія історичного процесу та ін.) разом із методологією історії та історіографією виступають у ролі засобів рефлексії історичного знання. Найбільш тісно теорія історії зв'язана з філософією історії, яка досліджує історичний процес (онтологія) і природу історичного пізнання (епістемологія). Відтак філософія історії є теоретичною основою методології історії, оскільки розглядає методи наукового історичного пізнання у співвідношенні з певною епістемологічною та історіософською парадигмами. Увага до теоретичних проблем історичної науки, до філософії історії в ці-

* Удод Олександр Андрійович – д-р іст. наук, професор, зав. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

лому, вироблення вміння усвідомлено застосовувати систему методів наукового історичного пізнання, якість і ступінь коректності дослідницької роботи завжди свідчили про рівень розвитку історичної науки взагалі. Історія історичної науки (історіографія) систематизує, осмислює і збагачує наші знання щодо виникнення, функціонування й поширення власне історичних знань. Велику роль у розповсюдженні історико-наукових знань, інституціоналізації історичної науки відіграють фахові часописи – журнали, альманахи, збірники статей та ін. Найважчий тісний взаємозв'язок конкретної науки (історії з її теорією та методологією), з її фаховим репрезентантом (журналом) дозволяє адекватно судити про рівень історичної науки (на основі аналізу всього комплексу публікацій протягом тривалого часу).

П'ятдесятирічна історія провідного часопису вітчизняних істориків – «Українського історичного журналу» (1957–2007 рр.) має уже певну традицію дослідження. За усталеним ще з радянських часів принципом історіографічних публікацій – історико-календарним – регулярно з'являлися статті до всіх помітних ювілеїв – від десятиріччя до 50-річчя «УІЖ». Дату відзначення ювілею «прив'язували» до моменту вирішення партією долі журналу (1 лютого 1957 р. – рішення секретаріату ЦК КПУ про видання «Українського історичного журналу», 12 липня 1957 р. – постанова ЦК КПУ з цього ж питання). І лише п'ятдесятиріччя «УІЖ» вперше справедливо пов'язали із датою виходу у світ першого номера журналу (20 грудня 1957 р., №1 (липень–серпень) було підписано до друку і згодом видрукувано накладом 5 тис. примірників). Автори ювілейних публікацій (Ф.П.Шевченко, В.І.Кузнецов, Г.Я.Туранська, М.В.Коваль)¹ відзначали внесок «Українського історичного журналу» у розвиток історичної науки, аналізували успіхи і визначали шляхи подальшої діяльності часопису. Робота журналу обговорювалася на засіданні Президії АН УРСР (1970 р.)², у більш-менш помітних синтетичних публікаціях із розвитку історичної науки в Україні обов'язковою (ілюстративно-ритуальною) є згадка про заснування журналу («у світлі рішень XX з'їзду КПРС»), його «активну боротьбу проти буржуазної ідеології, українського буржуазного націоналізму, фальсифікації історії». А переважання тематики історії України, особливо радянського періоду, на думку авторів тогочасних публікацій, «символічно відображено на обкладинці журналу у вигляді державного прапора республіки»³. У 1960–1980-х рр. регулярно публікувалися звіти про конференції читачів «Українського історичного журналу», зустрічі з читачами – учителями, слухачами інститутів підвищення кваліфікації, зустрічі редколегії журналу з викладачами історії КПРС, пропозиції читачів і відповіді на анкети «УІЖ». За задумом партії так здійснювався «зворотний зв'язок» з аудиторією, підвищувався теоретичний рівень активу журналу.

Про зміну концепції діяльності «Українського історичного журналу» в нових історичних умовах та реорганізацію роботи його редколегії йдеться в інтерв'ю головного наукового редактора часопису В.А.Смоля⁴. Предметом наукових зацікавлень стала історія виникнення «УІЖ»⁵, проблеми вітчизняної медієвістики на його сторінках⁶, компаративістський аналіз діяльності «УІЖ» та «Українського історика»⁷. У 2006 р., відзначаючи 70-річчя Інституту історії України, було природнім узагальнити також майже півстолітній шлях «УІЖ». О.С.Рубльов та О.В.Юркова, оцінюючи діяльність журналу до 1990-х рр., відзначали, що він був «виданням із пріоритетом так званих історико-партійних тем, котрі порушували чи тлумачили одну й ту ж саму (незалежно від назви) нав'язливу проблему «партія у боротьбі за...» чи «партія у боротьбі проти...»... Фактично часопис – разом із вітчизняною історичною наукою – перебував на узбіччі світового історіографічного процесу»⁸. Із персональних робіт варто відзначити статтю О.І.Гуржія і Л.І.Капітан про Ф.П.Шевченка як головного редакто-

ра «Українського історичного журналу»⁹. Опрацьовані також архівні документи з історії діяльності Інституту історії України та його друкованого органу – «Українського історичного журналу»¹⁰. Значний джерельний потенціал зосереджено у Науковому архіві Інституту історії України НАН України (Ф.1. – Оп.1), цінними для дослідників історії «УІЖ» є систематичні покажчики змісту журналу, що вийшли в 4-х частинах (1957–1966 рр.; 1967–1976 рр.; 1977–1986 рр. та 1987–2001 рр.) відповідно у 1968, 1982, 1987 та 2001 рр.

З усією очевидністю, виходячи із стану дослідження історії головного історичного часопису України, можна стверджувати, що серйозних робіт щодо ролі «УІЖ» у розробці теоретичних, історіософських чи методологічних проблем історичної науки не було здійснено. Склалася своєрідна ситуація: публікацій під умовно означеними рубриками («Теорія історії», «Методологія») не бракувало (як не дивно, саме в радянські часи), але оцінити їх, систематизувати, узагальнити, запропонувати заповнити прогалини ніхто із фахівців не відважувався. Очевидно, що в діяльності «УІЖ» простежувалася загальна тенденція, характерна для української історичної науки до 1991 р.: монопольне право на трактування теоретичних проблем історії, методології науки залишалися за компартією та її ідеологічними органами; важливі проблеми розвитку історичної науки оприлюднювалися в центральних – московських – виданнях, а республіканським – відводилася роль звичайного ретранслятора «слова партії».

У сучасній українській історіографії уже ствердився штамп про «Український історичний журнал» як «дітище ХХ з'їзду КППС», «справжній прорив» на тлі часткової відлиги в суспільно-політичному житті, що розпочалася у 1956 р. Якщо говорити про утворення всесоюзних історичних часописів («Вопросы истории», «Вестник древней истории», «История СССР», «Преподавание истории в школе»), то такі твердження можуть бути справедливими. Але утворення республіканського часопису було результатом вторинної хвилі лібералізації – затухаючої, ослабленої. Ще до виходу у світ першого номера «УІЖ» йому були чітко окреслені жорсткі ідеологічні рамки. Показовою в цьому відношенні була передова стаття в московському журналі «Вопросы истории» – «За глибоке наукове вивчення історії українського народу»¹¹, в якій українська історіографія характеризувалася як невід'ємна частина радянської історичної науки, науковою основою для вивчення історії народів проголошувалася марксистсько-ленінська теорія. Далі були перераховані роботи Інституту історії АН УРСР, які відзначалися центром як такі, що вписувалися у марксистську концепцію історії України, знову лунало посилення на сумнозвісну постанову ЦК КПУ 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР» та тези до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, що дали «могутній поштовх для подальшого розвитку української історіографії». Були піддані критиці українські історики за відсутність серйозних монографічних досліджень історії українського народу, за те, що рідко проводяться творчі дискусії, а наукові конференції носять парадний характер, адже скликаються до ювілейних дат. Давались «поради» щодо ставлення до «істориків-професіоналів» – М.Костомарова, М.Максимовича, В.Антоновича, О.Лазаревського, Д.Багалія, О.Єфименко: абсолютне несприйняття їхніх загальноісторичних концепцій і методології, розкриття методики їх робіт і джерельної бази їх досліджень, позитивного внеску у вивчення конкретних проблем (історії українських земель під владою Польщі і Литви, історії українського селянства, козацтва). І вже тоді (1955 р.) було, зокрема, зроблено висновок, що «розвиток історичної науки на Україні гальмується відсутністю в республіці історичного журналу. Такий журнал допоміг би глибше розробити історію українського народу»¹². Тобто ідея про створення українського історичного часопису, яка не раз ставилася в 1940–1950 рр. київськими вченими, набула іншого звучання після її «благословення» з Москви. А вже після

цих подій (17 жовтня 1955 р. передова стаття в журналі «Вопросы истории» була обговорена на засіданні Вченої ради Інституту історії, була підготовлена детальна інформація про вжиті заходи та плани відділів Інституту) з'явилося колективне звернення директорів Інституту історії АН УРСР О.К.Касименка, Інституту історії партії при ЦК КПУ М.Р.Донія, начальника Архівного управління МВС УРСР С.Д.Пилькевича (липень 1956 р.) до ЦК КПУ про створення «Українського історичного журналу».

У документах, які дають підстави для реконструкції майже всіх обставин утворення і перших років існування «УІЖ», практично відсутні будь-які рекомендації, плани, дискусії, обговорення щодо ролі і місця публікацій на його сторінках статей і матеріалів із проблем теорії історії і методології історичних досліджень. Проголошувалися завдання стати «центром наукової думки», координувати науково-дослідну діяльність українських істориків, рекомендувалося вміщувати статті з питань історіографії, архівознавства, джерелознавства, «теорії публікації документальних матеріалів», а також про досвід роботи партійних і державних архівів республіки¹³. Очевидно, що питання теорії історії, її методології були незручними і навіть небезпечними як для авторів, так і для видавців українського історичного часопису.

У чому причини такої ситуації? Відповідь на це питання криється в тій атмосфері, яка утвердилася у СРСР і УРСР в 1950–1960-і рр. У рамках наукової схеми, що склалася в УРСР у ті роки, коли жорстко обмежувалися можливості аналізу об'єкта, який вивчався (історія українського народу), а отримані знання треба було узгоджувати з позицією «верхів», бо всі теоретичні напрацювання спускалися згори, творилися партією та її лідерами, в учених не було жодних можливостей розвивати наукову теорію і методологію, які б сприяли нормальному розвитку науки. Для такого розвитку, коли об'єктивні, науково перевірені факти вибудовуються в історичний ряд, а його осмислення народжує теоретичне пояснення процесу суспільного розвитку, історична наука в СРСР і УРСР не мала елементарних умов. Через це їй на довгі роки була нав'язана певна гра (ряд правил залишилися з часів Й.Сталіна, наприклад, визнання монополії на теоретичні ідеї за партією та її лідерами), а вчені повинні були виконувати правила такої гри. У протилежному випадку вони могли потрапити під розгромну критику своїх же колег, оргвисновки по партійній лінії, громадський осуд, дискредитацію і просто розправу, як це було з М.Н.Петровським, І.П.Крип'якевичем, К.Г.Гуслигим, пізніше – з М.Ю.Брайчевським, О.М.Компан та ін. А правила ці полягали в тому, щоб у кожній роботі відзначати, що вона будується на основі теорії марксизму-ленінізму, підкріплюючи ці позиції цитатами із творів Леніна і постанов партії з різних питань політики і науки, а ще краще і творів К.Маркса і Ф.Енгельса, демонструючи свою марксистську освіченість, а головне – відданість марксизму-ленінізму. Ці правила вимагали також включення до роботи роздумів про марксистсько-ленінську методологію і її засади, про об'єктивність і партійність радянської історичної науки, її перевагах і безмежних можливостях.

Після XX з'їзду КПРС була здійснена спроба залучити філософів до розв'язання деяких теоретичних проблем історичної науки. У 1962 р. Л.Ф.Ільїчов виступив на загальних зборах АН СРСР із доповіддю «Будівництво комунізму і суспільні науки», П.М.Федосєєв 1963 р. – із доповіддю «Наука і ідеологічне життя», а 1964 р. – П.М.Федосєєв та Ю.П.Францев зробили доповідь «Про розробку методологічних питань історії»¹⁴. Занепад престижу історичної науки в СРСР пояснювався «культу особи Сталіна», догматизмом, при цьому явно перебільшували успіхи у подоланні наслідків культу особи. Помітною була інша крайність – численні спекуляції на ленінській теоретичній спадщині, реабілітації М.М.Покровського та його схеми російської історії. Пізнавальні за-

дачі історичної науки як і в 1920–1930-і рр. підмінялися соціальними, що заважало їй нормальному розвитку.

Нові «колективні теоретики» серед деяких методологічних питань історичної науки спробували по новому трактувати предмет історичної науки, але звели все до вузького його трактування як «історії розвитку виробництва, як історії продуктивних сил і виробничих відносин». При цьому не розмежовували такі поняття, як предмет науки, об'єкт (предмет) вивчення і дослідницьку проблематику, яка з'являється в результаті виокремлення частини якого-небудь реального історичного процесу.

До дискусії, що була організована філософами, прилучилися історики, які констатували непідйомність і відставання в галузі теорії і методології історії. П.А.Жилін оприлюднив своє бачення методології історії, яке було типовим для істориків 1960-х рр.: «Наукова методологія – поняття широке. Воно охоплює світогляд, ідеологію і спеціальну наукову діяльність ученого. Методологія – серцевина будь-якої науки. Метод діалектичного матеріалізму – єдиний науковий метод дослідження.» Відставання теоретичної думки радянських істориків констатував М.П.Кім: «Теоретична думка знаходиться у нас на низькому рівні... Пожвавлення теоретичної роботи – бойова задача історичного фронту»¹⁵.

Жорсткий ідеологічний тиск з боку партії, перетворення академічних історичних інститутів в ідеологічні установи, певні розходження в трактуванні теорії історичного процесу з боку філософів та істориків призвели до ситуації, що характеризувалася у 1960–1980-х рр. крайньою непопулярністю занять методологією історії. Певне пожвавлення спостерігалось в історико-партійній науці, де постійно підтримувалася видимість розробки важливих, магістральних напрямків.

Таким чином, утворення і перші кроки діяльності «Українського історичного журналу» збіглися не тільки з лібералізацією періоду «відлиги» (бо її вплив на суспільні науки був мінімальним), скільки із завершенням (під впливом того ж XX з'їзду КПРС) процесу формування радянської історіографії як особливого науково-політичного феномену, що гармонійно вписувався в систему тоталітарної держави і пристосовувався до обслуговування її ідейно-політичних потреб¹⁶. А окрім надмірної політизації та орієнтації на одну універсальну теорію, цей тип історіографії якраз характеризувався теоретичною та методологічною неспроможністю.

«Український історичний журнал», якщо брати до уваги його діяльність у галузі розробки проблем теорії історії та її методології, був (і це природно) дзеркалом тогочасного стану історичної науки. Зробити переворот в окремо взятій галузі теоретико-історичних досліджень авторський колектив журналу не міг як в силу обмеженості кадрового потенціалу, так і відсутності умов для цього.

В «Українському історичному журналі» 1957–1987 рр. були тематичні рубрики: «Марксистсько-ленінська теорія» та «Методологія і методика історичних досліджень», з 1987 р. – «Методологія історичних досліджень», зрідка – «Методологія. Історіографічні дослідження». У 1990-х та 2000–2007 рр. практично відсутня рубрикація «Теорія історичної науки». Дається взнаки нерозробленість дисциплінарної структури історичної науки та невизначеність місця теорії й методології історичної науки в ній.

У 1957–1986 рр. в «УІЖ» опубліковано всього 10 331 матеріал (статті, повідомлення, огляди, рецензії, інформації і т. д.). Із них із проблем теорії історії (при умовності застосування саме цього терміну, бо мова насправді йде про публікації з «марксистсько-ленінської теорії») було опубліковано 173 статті (1,6%). Ще менше було вміщено публікацій із питань методології та методики історичних досліджень – всього 35, або 0,7%. При цьому питома вага таких публікацій зменшується у 1980-х рр. порівняно з 1960–1970 рр.

Ще більш красномовним є якісний аналіз публікацій із теорії та методології історичної науки. Фактично публікацій із теорії історії не було, адже в радянській історичній науці директивно ствердилося зовсім інше тлумачення цієї органічної складової науки. Сталася відверта підміна понять і переорієнтація істориків на переказування та цитування творів Маркса, Енгельса, Леніна, матеріалів партійних з'їздів. Ось які публікації подавалися в рубриці «марксистсько-ленінська теорія» – «Розповсюдження творів Фрідріха Енгельса на Україні», «Про розповсюдження творів В.І.Леніна на Катеринославщині», «В.І.Ленін – історик Жовтня», «В.І.Ленін про етапи визвольного руху в Росії».

У 1970-х рр. така невдала рубрикація стала очевидною і матеріали стали публікувати окремо в рубриці «Марксистсько-ленінська теорія» та «Життя і діяльність К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна». Але змістове наповнення публікацій не змінилося. Кожна більш-менш варта уваги істориків проблема обов'язково подавалася через призму ленінських цитат. Продукувалися статті такого типу: «В.І.Ленін про російське сільськогосподарське машинобудування пореформеного періоду», «В.І.Ленін і організація сільської бідноти на Україні», «Ленінська теорія розвитку соціалістичної національної культури», «В.І.Ленін про економічний розвиток України в дожовтневий період», «В.І.Ленін про партійність ідеології», «Деякі питання історії країн Сходу в творах Ф.Енгельса», «В.І.Ленін про комуністичне виховання трудящих» і т. д. і т. п.

При загальній низькій оцінці наукового рівня подібних публікацій усе ж не варто огульно підходити до абсолютно всіх публікацій, які з'являлися в «УІЖ» у радянський час. Статті, про які йдеться, можна поділити на явно пропагандистські, декларативні, насичені цитатництвом та такі, де через лабіринт «обязательной порции сквернословия» (А.Ю.Кримський) проглядається свіжа думка, справді науковий аналіз.

Так, наприклад, 1969 р. була опублікована стаття В.Г.Сарбея «Праця В.І.Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» – теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму». Заголовок є звичним для такого роду публікацій, зауважень у цензорів не викликав. Але зміст статті – це добротний історіографічний аналіз праць українських істориків, присвячених соціально-економічній історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. (І.О.Гуржія, Д.П.Пойди, М.Н.Лещенка та ін.). Не випадково, що роботи вказаних авторів не втратили свого значення і сьогодні, а методологія їх конкретно-історичних праць використовується істориками-аграрниками Дніпропетровська, Черкас («Пойдинські читання з аграрної історії», Гуржіївські читання в Черкаському національному університеті). При цьому В.Г.Сарбей прямо сказав, що не всі положення вказаної ленінської роботи можна підтвердити науковими дослідженнями. Очевидно, що «теоретична основа» не завжди спрацьовувала. В.Г.Сарбей писав, що українські радянські історики у своїх працях наводять ленінський вислів: «Росія сохи і ціпа ... стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки...», але майже не підтверджують конкретним матеріалом суті технічної революції¹⁷. Інколи українські історики уникали цитування окремих місць із ленінських робіт, бо наукових досліджень ще немає. На практиці це означає, що деякі ленінські положення були голослівними, не обґрунтованими, а тому не сприймалися істориками в подальших дослідженнях. Зрозуміло, що ця стаття В.Г.Сарбея і його позиція аж ніяк не була дисидентською по відношенню до офіційної історіографії, але привчала вдумливих науковців «читати між рядками», відділяти лозунговість компартійних постулатів від наукових фактів, доведених ретельним вивченням джерел.

Філософія історії, або історіософія в радянській історичній науці як складова науки практично не використовувалася, годі було й сподіватися на спеціаль-

ні публікації з цього напрямку чи відповідну рубрикацію. Але деякі публікації українських істориків в «УІЖ» за своїм змістом, глибиною осмислення історичних процесів та характером можуть бути віднесені до історіософських.

Так, 1967 р. під рубрикою «Повідомлення»(?) було опубліковано в «УІЖ» знамениту статтю Ф.П.Шевченка «Про суд історії»¹⁸. Це по суті роздуми відомого вченого про значення історії в розвитку суспільства: «історія – це безперервний об'єктивний процес»; «історія своєю ходою ставить усе на належне місце»; «сучасність повсякчас перетворюється в історію». Розмірковує Ф.П.Шевченко і про роль професійних істориків (експертів) у суді історії: «дуже погано, коли історик, який виступає експертом, намагається нав'язати свої думки й положення суду історії, забуваючи при цьому, що вони в свою чергу вимагають теж апаратації й критичного аналізу»¹⁹. Тут же – вимоги до рівня і якості роботи історика: коли історик пише про те, що було, але не може пояснити, чому воно сталося, – це примітивізм. Ф.П.Шевченко у філософській манері висловив також свою позицію щодо ролі теорії та методології історії – тільки знання законів у поєднанні з умінням їх застосовувати дає історичну можливість відшукати істину, допомогти судові історії винести правильний вирок; історик повинен шукати й розкривати правду, але не ту, що лежить зверху, а ту, що знаходиться в глибинних надрах подій і явищ.

Такі ж глибинні положення щодо предмету історії, її функцій є і в інших статтях Ф.П.Шевченка, опублікованих в «Українському історичному журналі». У статті «Соціалістична революція та історична наука» (1968 р.) він пояснює принцип історизму, як глибоке осмислення всього історичного процесу до наших днів, у цьому числі й сучасності, як ланки в ланцюгу історії»²⁰. В іншій статті – «В.І.Ленін про пізнання історії» – порушує епістемологічні проблеми історичної науки. Тут він підкреслив значення власне теорії історії: історик не повинен обмежуватися самою лише передачею фактів. Вузкий практицизм неминуче призводить до застою у науці... Теорія дає можливість із величезної кількості фактів зробити правильні висновки та узагальнення»²¹. На думку Ф.П.Шевченка, «серед суспільних наук історія має свої специфічні риси. Історика доводиться досліджувати події і явища, сучасником і учасником яких він не був. Доводиться мати справу з фактами, взятими з різних джерел... Щоб встановити істину, потрібний максимально критичний підхід до фактів і співставлення їх». Справжній історик, писав Ф.П.Шевченко, не може застосовувати законів, властивих одній епосі, до інших, якісно відмінних епох.

Якщо говорити сучасною науковою мовою, варто відзначити, зокрема, що Ф.П.Шевченко, як і всі радянські історики, відкидав «альтернативну» історію. Він писав: «У працях окремих істориків ще можна зустріти розумування про те, що було б, «якби» та «коли б». Такі маніловські міркування не вимагають глибоких знань або зусиль і нічого не вносять у справу пізнання історичного процесу»²². Сучасні зарубіжні історики (в Україні цей напрямок ще не набув популярності, «абитологія» сприймається як екзотика) не цураються «такої гри» ба навіть наполягають на вартісності альтернативної історії, що виопуклює в плинні подій ключові, переломові моменти, які за іншого розкладу випадків могли би повернути історію в цілком інакше річище»²³.

Є в публікаціях «Українського історичного журналу» непоодинокі випадки, коли окремі статті, що вже в 1960–1970-х рр. виділялися своїм «випаданням із системи», завдяки оригінальності, глибокому науковому потенціалу зберегли своє значення і на сьогодні. Такою є, наприклад, стаття М.Ю.Брайчевського «Теоретичні основи дослідження етногенезу» (1965 р.). Історик понад сорок років тому обґрунтував положення, які є актуальними і зараз: поняття етнічної спільності людей (етносу, народу) є історичним; етнічні явища знаходять свій вияв у єдності території, мови, матеріальної та духовної культури, побуту, зви-

чаїв, вірувань; етногенез – проблема міждисциплінарна, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства.

М.Ю.Брайчевський відстоював тезу про штучність, помилковість проблеми етногенезу слов'ян («такого народу не було»), повинна бути проблема етногенезу слов'янських народів – русі, українців, поляків, болгар. Причому процес формування кожного з цих народів міг і повинен мати своєрідний характер, а може, і зовсім різні шляхи розвитку²⁴. Окрім цього, автор висував ідею еквівалентності народу (у розумінні конкретного етнічного утворення) археологічній культурі, про взаємовідношення мови і археологічної культури та ін. Цікавий факт: це чи не єдина стаття, в якій немає жодного посилання на Леніна, відсутня громіздка «шапка» (вступ до статті) із цитат «класиків» чи партійних рішень.

Обмаль на сторінках «Українського історичного журналу» з'являлось публікацій із методології історії та конкретних методик. Найбільш помітною в 1960-х рр. була публікація І.П.Крип'якевича «Нарис методики історичних досліджень», що подавалась в кількох номерах «УІЖ» за 1967 р. Учений подав визначення методики історії як «сукупності правил, за якими досліджується історичний матеріал»²⁵. Наукова історія, на думку І.П.Крип'якевича, відрізняється від дилетантської саме методом, умінням застосувати при дослідженнях наукові правила. Методика дає історикові теоретичні та практичні вказівки до проведення дослідження. Методичні вказівки І.П.Крип'якевич подав за такою схемою: 1) підготовчі заходи (вибір теми і план праці; історичні джерела; виписки із джерел); 2) аналіз джерел (прочитання тексту; установлення первісного тексту; інтерпретація тексту; дослідження оригінальності джерел; дослідження вірогідності джерел); 3) синтез джерельних даних (упорядкування матеріалів; установлення зв'язків між фактами; виклад результатів праці; публікація праці).

Окрім системного викладу проблем методики історичних досліджень, що було здійснено І.П.Крип'якевичем, на сторінках «Українського історичного журналу» періодично з'являлися публікації з окремих питань методології та конкретних методів історичної науки. Це, зокрема, про кількісні методи аналізу в дослідженнях²⁶, про застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях²⁷, про історичне джерело як первинну інформацію про дійсність²⁸ та ін. У 1960-х рр. найбільше статей із проблем методів історичних досліджень були написані В.В.Косолаповим (про методологічні питання моделювання історичного процесу, про наукову абстракцію в історичних дослідженнях, про факти і їх роль в історичних дослідженнях)²⁹ та А.Ф.Кілуновим (про взаємозв'язок світогляду і методу в історичних дослідженнях, про історичні та конкретно-соціологічні дослідження, про природу історичного факту, про матеріалістичну діалектику і спеціальні методи історичних досліджень)³⁰. Помітне значення для розробки теоретичних проблем історичної науки мала стаття Ф.П.Шевченка «Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки»³¹. Хоч ця стаття суцільно була насичена посиланнями на твори Леніна та партійні рішення, все ж сама постановка питання про дискусію, про можливість існування різних поглядів мала неабияке значення, адже на пам'яті тогочасного покоління істориків ще живучою була сталінська заборона на будь-які дискусії після виходу в світ Короткого курсу історії ВКП(б). На думку Ф.П.Шевченка, дискусії доводиться відігравати дуже важливу роль для підняття науково-теоретичного рівня історичних досліджень, адже в ході дискусії, у боротьбі думок не тільки формуються ті чи інші положення чи твердження, але й відточуються їх формулювання. Низький теоретичний рівень розробки питань не викликає потреби в дискусіях, отже, існує своєрідна взаємообумовленість між рівнем та станом науки і розвитком дискусій³². Але, ні в статті Ф.П.Шевченка, ні в будь-яких інших публікаціях, не наводилося прикладів більш-менш продуктивної дискусії. Тому що таких в українській радянській історичній науці ще не було.

Побіжний огляд публікацій в «УІЖ» 1960–1980-х рр. та тематична різноманітність статей із проблем теорії та методології історії можуть спонукати до висновку про відсутність перепон із боку влади, свободу творчості. Але партійний контроль, насправді, був жорсткий і всеосяжний. ЦК КПУ пильно стежив за роботою редколегії журналу, а її члени постійно мали звітувати перед вищим партійним органом республіки. Відносно сміливі і передові матеріали могли публікувати лише авторитетні, добре відомі історики (Ф.П.Шевченко, І.П.Крип'якевич, А.В.Санцевич), а постановка партійних завдань історикам у зв'язку з рішеннями чергових з'їздів і пленумів була прерогативою керівників парткомів чи інститутів (Ю.Н.Єльченко, І.К.Білодід, Я.Я.Колотуха, А.М.Шлепаков, І.Д.Назаренко). До того ж відносна і часткова лібералізація кінця 1950-х – середини 1960-х рр. змінилась реакційним поворотом, що стався в Україні після 1972 р.: диктат компартійних чиновників поступово і всебічно охоплював історичну галузь науки. «Упокорення» журналу засвідчила комісія відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ, яка «високо оцінила діяльність Інституту історії й «УІЖ», особливо «позитивним» тоді в роботі редколегії було відзначено її зусилля у справі «залучення до виступів провідних партійних і радянських керівників»³³.

Якісно новий етап у діяльності Інституту історії та «УІЖ» розпочався з кінця 1980-х рр. («прискорення» і «перебудова», активізація суспільного життя, небачений раніше інтерес до минулого, публікаторський бум, ліквідація «ближніх плям» історії). Історики отримали можливість працювати вільно, відійшла в небуття «історико-партійна наука», зникли вказівки із московських владних та наукових центрів.

Але перед істориками постали виклики іншого роду: інтелектуальні, методологічні, світоглядні. Перебудови потребували, у першу чергу, концептуальні засади історичної науки, її методологія, принципи та методи досліджень.

У 1995 р. відбулася реорганізація редакційної колегії «УІЖ», новим головним науковим редактором був призначений академік В.А.Смолій. В інтерв'ю головному часопису істориків України як першочергове завдання журналу він визначив так: «Журнал був і повинен залишатися науковим виданням. Тобто, перевагу ми віддаватимемо працям і розвідкам науковців, які вивчають ті чи інші проблеми історії, історіографії та джерелознавства... Особливо зацікавлені ми в узагальнюючих, методологічних статтях»³⁴.

Якщо зовнішні прояви змістової перебудови і методологічні переорієнтації української історичної науки стали очевидними вже на середину 1990-х рр., то глибинні світоглядні зміни у вітчизняній науці відбуваються дуже важко і непослідовно. Головна проблема полягає у відсутності організаційного центру (відділу, громадської академії, методологічної школи, теоретичного семінару і т. д.), який би вибудував систему роботи щодо розробки і впровадження нових / інших методологічних підходів. Розвідки з питань теорії історичної науки і її методології стали справою окремих науковців, а не інституцій. При цьому спостерігається характерна особливість – авторами публікацій із проблем теорії та методології переважно є вчені з регіонів, а не зі столиці (В.Г.Косміна, С.І.Жук, В.В.Масненко, Л.О.Зашкільняк, Т.Ф.Герасимчук, В.В.Ващенко та ін.).

Особливо, на думку Г.В.Касьянова, багато «небезпек та викликів методологічного характеру» для професійного історика має вивчення сучасної історії³⁵. У теорії історії, визначаючи предмет науки, завжди йшли гострі дискусії щодо вивчення сучасної історії. Не раз ця проблема ставилася і в радянські часи (А.В.Санцевич, 1980 р.)³⁶. У дидактиці історії дехто вводить правило так званого «відстоювання» історичних подій, «віддаючи» події останніх років, найсвіжіші факти і явища політологам. На нашу думку, варто погодитися із висновком Г.В.Касьянова, що 15 років незалежності України (1991–2006 рр.) «вже підда-

ються методам та інструментарієві історичної науки, їх цілком законно можна трактувати як «історію»³⁷.

Методологічні пошуки сучасних українських істориків ускладнюються цілою низкою факторів. Переважна більшість істориків, відмовившись від марксистсько-ленінської методології, все одно тяжіє до методологічних канонів, які ґрунтуються на ідеях прогресу поступального розвитку тяглості. Є спокуса всі події до 1991 р. зображати як підготовку до епохального факту здобуття незалежності. Відмова від марксизму (матеріалістичного розуміння історії) автоматично не означає відмови від лінійної картини світу. Серйозним інтелектуальним викликом є дискретність, нерівномірність та багатовимірність світу. Історики повільно позбавляються звички (позитивістської парадигми) зображувати історичні події як неухильний розвиток та прогрес (Н.М.Яковенко)³⁸.

Важливою методологічною проблемою є питання термінології. Історики перестали розуміти один одного. Українські вчені ще не подолали своє відставання від європейських саме через різне читання тих чи інших термінів, понять. У той час, як німецькі історики ще в 1960-х рр. виокремили спеціальний напрямок досліджень – «історію понять», що завершився у 1972–1994 рр. публікацією 8-митомного (!) енциклопедичного словника «Основні історичні поняття. Історичний лексикон політико-соціальної мови у Німеччині» (О.Брунер, В.Конце, Р.Козелек), українські історики ще сьогодні не можуть втиснутися у категоріальні рамки своєї науки. Але ж історикам необхідно ще знати і вміти користуватися категоріально-понятійним апаратом суміжних наук (філософія, політологія, соціологія, соціальна психологія, етнологія та ін.).

Перші спроби оцінити стан історичної науки на сучасному етапі, виокремивши і акцентувавши увагу саме на теорії та методології історії, були зроблені О.П.Реєнтом³⁹. На його думку, історики в переважаючій більшості не наважуються переступити межі конкретно-історичних досліджень, полишаючи царину історіософського осягнення історії людства філософам, соціологам, етнографам, економістам⁴⁰. Серйозній науці притаманний внутрішній потяг до методологічного самовдосконалення. За оцінкою О.П.Реєнта, навіть сурова регламентація партійної цензури не змогла його заглушити. Очевидно, що без філософської та методологічної рефлексії історичні дослідження тупцюватимуть на місці, поступово перетворюючись на «царину навколонаукового нарцисизму й провінційної самодостатності»⁴¹. Апробацію сучасних методологічних підходів на прикладі досліджень історії України ХІХ ст. викладено О.П.Реєнтом в статті в «УІЖ» в 2000 р.⁴²

Ще одною характерною ознакою публікацій в «УІЖ» є «приміряння» методологічного інструментарію європейської світової історіографії до українських реалій. Цьому присвячені ґрунтовні статті В.А.Потульницького «Українська та світова історична наука»⁴³, Л.В.Таран «Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки»⁴⁴, Л.О.Зашкільняка «Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість»⁴⁵.

Значну наукову прикладну цінність мають також публікації, які пропагують в Україні сучасні методологічні школи у Європі. Цьому присвячені статті запорізького історика В.Г.Космини «Теорія культурно-історичних типів М.Данилевського й методологія історії» та «Історичний метод Освальда Шпенглера»⁴⁶. Оригінально у постановці проблеми та її вирішенні відзначається стаття дніпропетровського історика В.В.Ващенко «"Історія як фізика": М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії»⁴⁷. З'явилися перші статті в «Українському історичному журналі», які засвідчують засвоєння українськими істориками методів інтелектуальної історії (І.І.Колесник, В.В.Головка)⁴⁸. Є історіографічні та методологічні публікації з історії повсякденності (О.А.Коляструк)⁴⁹, історичної регіоналістики (Я.В.Верменич)⁵⁰.

Але в цілому, оглядаючи публікації в «УІЖ» за 1991–2007 рр., слід зробити висновок про недостатню кількість розвідок з теорії та методології історії. Зовсім немає публікацій з історіософії. Тенденція до подолання методологічного відставання української історичної науки від європейської намітилась, але суттєвого повороту ще не сталося. «УІЖ» не став дискусійною трибуною. Рецензії, за словами В.А.Смолія, носять «компліментарний» характер і нічого не дають в плані методологічного вдосконалення науки. Практично не розробляється тема теорії світової історіографії (є лише одна стаття С.І.Жука)¹¹. Очевидно, що назріла необхідність відновити / легітимізувати в дисциплінарній структурі історичної науки роль і місце теорії історії (філософії історії, методології). Має бути відповідний підрозділ і в Інституті історії України. Певної інституціоналізації потребує і всесвітня історіографія, дослідження якої стимулювали б теоретичні пошуки і в українській історіографії. Перспективним напрямом є історіографічна компаративістика. Варто переглянути і систему планування роботи редколегії «УІЖ», передбачивши спеціалізацію членів редколегії, редакторів, «закріплення» їх за певними напрямками, пріоритетним серед яких має стати теорія та методологія історії.

¹ Шевченко Ф.П. «Українському історичному журналу» 10 років // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1967. – №6. – С.3–10; Кузнецов В.І. Відзначення 20-річчя «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 1977. – №9. – С.155; Туранська Г.Я. Відзначення 25-річчя «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 1987. – №9. – С.155–156; Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.11–19.

² Лало В.М. Обговорення роботи «Українського історичного журналу» на Президії АН УРСР // УІЖ. – 1970. – №6. – С.154–155.

³ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. – К., 1986. – С.14–15.

⁴ Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія // УІЖ. – 1995. – №5. – С.3–7.

⁵ Гуржій О.І., Капітан Л.І. «Український історичний журнал»: з історії виникнення та діяльності // УІЖ. – 2001. – №6. – С.21–34; Капітан Л.І. З історії «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 1998. – №1. – С.55–61.

⁶ Матях В.М. Медієвістика на сторінках «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 1997. – №4. – С.39–48; Гуржій О.І., Капітан Л.І. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – 256 с; Капітан Л.І. Литовсько-польська доба на сторінках «Українського історичного журналу» (1985–2000 рр.) // УІЖ. – 2000. – №3. – С.53–60.

⁷ Сакада Л.Д. Два журнали українських істориків: «Український історичний журнал» та «Український історик» // УІЖ. – 1997. – №4. – С.58–68.

⁸ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С.26.

⁹ Гуржій О., Капітан Л. На чолі редколегії «Українського історичного журналу» // «Истину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Ф.П.Шевченка. – Т.2: Наукові студії. – К., 2004. – С.28–48.

¹⁰ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. докум. і матер.: У 2-х ч. – К., 1996; Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.): Докум. і матеріали. – К., 2007.

¹¹ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. – 1955. – №7. – С.3–10.

¹² Там же. – С.10.

¹³ У лещатах тоталітаризму. – Ч.ІІ. – К., 1996. – С.217.

¹⁴ Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы ХХ века). – Москва, 2003. – С.84.

¹⁵ Там же. – С.88–89.

¹⁶ Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Советская историография. – Москва, 1996. – С.37.

- ¹⁷ *Сарбей В.Г.* Праця В.І.Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» –теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму // УІЖ. – 1969. – №2. – С.26.
- ¹⁸ *Шевченко Ф.П.* Про суд історії // УІЖ. – 1967. – №2. – С.45–55.
- ¹⁹ Там само. – С.49.
- ²⁰ *Шевченко Ф.П.* Соціалістична революція та історична наука // УІЖ. – 1968. – №4. – С.38.
- ²¹ *Шевченко Ф.П.* В.І.Ленін про пізнання історичного процесу // УІЖ. – 1960. – №2. – С.22.
- ²² Там само. – С.28.
- ²³ *Яковенко Н.М.* Вступ до історії. – К., 2007. – С.39.
- ²⁴ *Крип'якевич І.П.* Нарис методики історичних досліджень // УІЖ. – 1967. – №2. – С.100.
- ²⁵ *Брайчевський М.Ю.* Теоретичні основи дослідження етногенезу // УІЖ. – 1965. – №2. – С.48.
- ²⁶ *Добров Г.М.* Про кількісні методи аналізу в дослідженнях // УІЖ. – 1965. – №12. – С.47–54.
- ²⁷ *Орлов А.В., Петренко В.С.* Застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях // УІЖ. – 1966. – №10. – С.39–46.
- ²⁸ *Санцевич А.В.* Історичне джерело як первинна інформація про дійсність // УІЖ. – 1987. – №7. – С.30–43.
- ²⁹ *Косолапов В.В.* Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу // УІЖ. – 1965. – №8. – С.44–51; *Його ж.* Наукова абстракція в історичних дослідженнях // УІЖ. – 1964. – №5. – С.58–62; *Його ж.* Факти і їх роль в історичних дослідженнях // УІЖ. – 1963. – №2. – С.80–85.
- ³⁰ *Кілунов А.Ф.* Взаємозв'язок світогляду і методу в історичних дослідженнях // УІЖ. – 1966. – №2. – С.3–12; *Його ж.* Матеріалістична діалектика і спеціальні методи історичного дослідження // УІЖ. – 1966. – №11. – С.43–52; *Його ж.* Про історичні та конкретно-соціологічні дослідження // УІЖ. – 1966. – №7. – С.98–101; *Його ж.* Про природу історичного факту // УІЖ. – 1965. – №8. – С.52–58.
- ³¹ *Шевченко Ф.П.* Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // УІЖ. – 1965. – №3. – С.27–42.
- ³² Там само. – С.35.
- ³³ *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* Український історичний журнал // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С.224.
- ³⁴ Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія // УІЖ. – 1995. – №5. – С.4.
- ³⁵ *Касьянов Г.В.* Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // УІЖ. – 2006. – №4. – С.4.
- ³⁶ *Санцевич А.В.* Про поняття «сучасна історія» // УІЖ. – 1980. – №3. – С.66–75.
- ³⁷ *Касьянов Г.В.* Указ. праця. – С.4.
- ³⁸ *Яковенко Н.М.* Вступ до історії. – С.34.
- ³⁹ *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – №3. – С.3–23.
- ⁴⁰ Там само. – С.7.
- ⁴¹ Там само. – С.21–22.
- ⁴² *Реєнт О.П.* Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – №2. – С.3–27.
- ⁴³ *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука // УІЖ. – 2000. – №1, 2, 3, 4.
- ⁴⁴ *Таран Л.В.* Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. – 1999. – №1. – С.85–91.
- ⁴⁵ *Зашкільняк Л.О.* Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість // УІЖ. – 2005. – №5. – С.93–113.
- ⁴⁶ *Космина В.Г.* Теорія культурно-історичних типів М.Данилевського й методологія історії // УІЖ. – 2006. – №1. – С.183–196; *Його ж.* Історичний метод Освальда Шпенглера // УІЖ. – 2006. – №6. – С.189–203.
- ⁴⁷ *Ващенко В.В.* «Історія як фізика»: М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії // УІЖ. – 2007. – №4. – С.138–158.

⁴⁸ Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // УІЖ. – 2002. – №1. – С.26–37; Головка В.В. Ідентичність як метафора: шлях від психології до історіографії // УІЖ. – 2002. – №3. – С.23–34.

⁴⁹ Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // УІЖ. – 2007. – №1. – С.174–185.

⁵⁰ Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні // УІЖ. – 2002. – №2. – С.3–26; Її ж. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // УІЖ. – 2004. – №3. – С.21–38.

⁵¹ Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // УІЖ. – 1994. – №1. – С.45–53.

The article analyzes the publications in the «Ukrainian Historical Journal» during the period from 1957 to 2007, dedicated to the problems of theory of history (philosophy of history) and methodology of historic researches. The author makes a conclusion about predestined attitude to theoretic problems of history as a science, their subordination to propaganda of the communist party (till 1990) and distinct tendency to overcome lag of Ukrainian historiography in methodological and theoretical sense from world history science (in 90s and in the beginning of XXI century). The author draws a circle of possible scientific search in the sphere of methodology and theory of history and role of historic periodical in development of modern tools of the science.